

УДК 930.2:94(4):355.4 "18"

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2019.13.183-202>

Олексій Сокирко,

кандидат історичних наук, доцент,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ПРАКТИКИ І ТЕХНОЛОГІЇ В УКРАЇНІ XVIII СТОЛІТТЯ

Анотація. «Мілітарна революція», яка стала концентрованим виявом політичного лідерства Європи упродовж XVII – XVIII ст., витворила якісно нові реалії у військовій сфері: постійні регулярні армії, підпорядковані та утримувані централізованими державами, уніфіковане озброєння та одяг, поділ на роди військ, спеціальний вишкіл і освіту для солдатів та офіцерів. Лідерство у воєнних технологіях належало фортифікації та артилерії, що розвивалися в напрямі нарощення технічного потенціалу, уніфікації та стандартизації будівництва й розробки нових озброєнь. Нові підходи до організації збройних сил змінили характер та перебіг війн.

Якщо в XVII ст. Схід і Захід Європи мали своєрідний паритет у своїх воєнних досягненнях і технологіях, то у XVIII ст. він остаточно змістився на користь Заходу. В цьому контексті важливим питанням є те, яким чином західноєвропейські здобутки поширювалися в Україні, зокрема Козацькому Гетьманаті, чия військово-політична модель була чітко структурована для воєнних потреб. Аналіз цих впливів і запозичень свідчить, що вони мали неоднорідний характер. В козацькому війську поступово впроваджувалися елементи стройової і караульної служби регулярних військ і навіть муштрові статуту. Козацька старшина наочно знайомилася із засадами служби регулярних армій під час війн, які вела Російська імперія. Втім, всі ці впливи мали епізодичний і стихійний характер, не змінюючи сутності військових інститутів Гетьманщини. В артилерії технічні новації впроваджувалися

активніше, але гальмувалися через недостатність фінансування. У фортифікаційній сфері, контроль над якою повністю перейшов до імперської влади, панували західні технології та фахівці, яких метрополія використовувала у власних оборонних проектах. Показово, що знайомство і запозичення будь-яких військових новацій у XVIII ст. відбувалося майже виключно через російське посередництво. Ця тенденція цілком узгоджувалася із поступовою втратою Гетьманщиною свого суверенітету, руйнуванням і занепадом її армії.

Ключові слова: *Козацький Гетьманат, козацьке військо, старшина, «мілітарна революція», Російська імперія, регулярна армія, військова справа,*

XVIII століття посідає особливе місце в історії європейської військової справи не лише як фінішна пряма в розвитку мілітарних інститутів *ancien régime*, але й епоха «великого ривка», котрий за образним визначенням П'єра Шоню, поставив європейську цивілізацію в центр світового порядку. Істотною рисою цього періоду, що багатьма дослідниками окреслюється, як кульмінаційна фаза «Мілітарної революції», було утвердження фіскально-мілітарної держави, чільні інститути котрої були підпорядковані потребам ведення воєн і утримання постійних регулярних армій. Устрій цих інститутів спирався на засади раціонального управління, стандартизації та уніфікації. Ці ж самі принципи було покладено в філософію військового будівництва, як основи державної політики, а також розвиток найважливіших воєнних технологій раннього Нового часу – артилерії, фортифікації, військової освіти й вишколу [27; 28, р. 195-225]. Ефективність і важливість цих механізмів було наочно продемонстровано в найбільших воєнних конфліктах століття – Великій Північній війні 1700-1721 рр. та Війні за Іспанську спадщину 1701-1714 рр., низці зіткнень із Османською імперією, а також наймасштабнішим конфліктом епохи, котрий дехто з істориків схильний вважати репетицією майбутніх світових воєн – Семирічній війні 1756-1763 рр.

Значна частина цих перетворень і воєнних конфліктів мали безпосередній вплив і на українські терени, а надто – на Козацьку державу, котра саме у XVIII ст. стала на незворотній шлях втрати свого суверенітету. Почати треба з того, що найближчі та найвпливовіші сусіди України – Московська держава та Священна Римська імперія вже рухалися шляхом військових реформ, впроваджуючи новації не лише в армії, але й фінансовій сфері та державному управлінні. Натомість в Речі Посполитій намітилася певна стагнація: в XVII ст. польсько-литовська федерація виробила унікальну модель, що поєднувала в собі як європейські, так і східні практики, і виявила свою ефективність у низці успішних воєн. Британський полоніст Роберт Фрост справедливо відзначив, що Польща та інші країни східноєвропейського регіону, через його демографічну та господарську периферійність, фактично не потребували системного наслідування західноєвропейських військових трендів [23, с. 293–300]. Це було торування власного шляху, опертого на тонке поєднання традицій та інновацій. Натомість політична модель Речі Посполитої не могла забезпечити закріплення цих тенденцій в поступальному ключі, як-от утримання великої постійної армії, централізації управління й фінансування тощо. В короткій перспективі це звело нанівець всі позитивні здобутки попереднього часу, що показали фатальні поразки Речі Посполитої в Північній війні та її узалежнення від Австрії та Росії. Остання ж, навпаки, ставши на шлях інтенсивної вестернізації своєї мілітарної та адміністративно-управлінської системи, вже за кілька десятиліть переломила баланс сил в Європі, домігшись домінування в її східній частині.

На жаль, у вітчизняній історіографії проблеми трансферу західноєвропейських військових практик, знайомства із воєнним досвідом ніколи спеціально не ставилися. Історики здебільшого приділяли увагу впливам на Україну європейського мистецтва, політичної думки, католицизму та протестантизму але не мілітарним феноменам. Хіба що – про дотичну проблематику йшлося у розвідках про українських козаків на службі французької монархії та Священної Римської імперії, їх участь у європейських війнах першої половини XVII ст. [1; 2; 21; 22]. Втім, ці розвідки були

присвячені, в першу чергу, реконструкції подієвої сторони питання, з'ясуванню персоналій козацьких старшин, що брали в них участь. Натомість питання впливу європейських мілітарних практик на військове мистецтво козаків, і, відповідно, зворотній вплив на європейську ситуацію, не ставилося. Що ж стосується XVIII ст., то подібного роду студії на сьогодні взагалі відсутні.

У контексті нашого дослідження зміна балансу між Річчю Посполитою та Росією є тим більше важливою, через те, що ще від попереднього XVII ст. розвиток військової справи в Україні знаходився під потужним впливом обох країн. Військово-політична система Козацького Гетьманату успадкувала чимало підставових рис мілітарного устрою Речі Посполитої: тричленну структуру армії (станове земельне ополчення, корпус найманого війська та артилерії, утримуваних скарбницею), з домінуванням в ній кавалерії, принципи комплектування земського та найманого війська, їх фінансування тощо [19, с. 94-123]. Служба в лавах коронного війська була для руської шляхти й козацької старшини головним досвідом ознайомлення із західноєвропейськими «новизнами» у військовій справі. Дехто з них починав свою кар'єру в полках «чужоземного автараменту», що були зорганізовані польським королем Владиславом IV за нідерландськими та шведськими взірцями. В гетьманській армії за часів Івана Виговського ці формування стануть зразками для створення власних найманих військ. Ці контингенти складатимуться з мушкетерів і драгунів, вдягнених, озброєних і навчених відповідно до західноєвропейських стандартів. Так само, в рамках старих річпосполитських практик відбувався і найм іноземних офіцерів, сержантів і технічних фахівців (переважно артилеристів) для козацької армії, що виступали головним каналом трансферу західноєвропейських технологій в Україну [16, с. 246-265]. Прикметно, що терени Речі Посполитої лишалися ареною вербунку західних фахівців, а також посередником у поширенні технологій аж до кінця XVII ст. Але при цьому організаційні, тактичні й технічні новації майже не поширювалися на козацьке військо, котре залишалося типовим становим ополченням.

Із середини XVII ст. напрям і характер передачі західноєвропейських трендів в Україну змінився, перемістившись із заходу на північ – в Росію. Московська держава мала свою традицію європейських запозичень, представлену військами «нового строя», зорганізованими за нідерландським взірцем у 30 – 40-х рр. XVII ст., а також багатонаціональний корпус найманих офіцерів та інженерів, що були репрезентантами практично всіх західноєвропейських військових шкіл. Ознайомленню із муштровим вишколом західного типу, зразками зброї, тактичними прийомами сприяло бойове партнерство гетьманської та московської армій у війнах з поляками та османами другої половини – останньої чверті XVII ст. Велику роль в цьому процесі грали московські гарнізони, що розташовувалися в Лівобережній Україні. В їхньому складі перебували полки «нового строя», іноземні офіцери та інженери. В Київському арсеналі, який був найбільшим гарматним парком московського війська в Україні, не лише зберігалися, але й відливалися гармати нових типів, залученими на російську службу німецькими та нідерландськими майстрами [10, с. 157-223]. Роботи з ремонту та реконструкції фортець, в яких розміщувалися московські гарнізони, планувалися та провадилися також за участі західноєвропейських фортифікаторів та інженерів; їхня роль була вирішальною і в облогах турецьких фортець наприкінці XVII ст. [8, с. 44-52].

З початком XVIII ст. ситуація істотним чином змінилася. По-перше, в ході Північної війни та поступовим формуванням російської армії нового зразка, повністю орієнтованої на західні стандарти, роль гетьманського війська поступово маргіналізується. Петро I і та його іноземні радники дивилися на козацьке військо як нерегулярне, недостатньо добре озброєне та недисципліноване, в порівнянні із охотницькими (найманими) полками. Ця тенденція посилится й стане панівною в наступних війнах, у яких полкам гетьманського регіменту відводитиметься допоміжна роль. В цій ситуації перенесення західних практик на ґрунт нерегулярного війська вважалося російським командуванням непотрібним і малоефективним. По-друге, внаслідок антиросійського виступу Мазепи, Росія втратила довіру до козацької

політичної еліти й тих форм контролю над Гетьманщиною, котрі непорушно існували ще з попереднього століття. Це поставило питання, в першу чергу, про взяття під прямий контроль козацької армії та інших мілітарних інститутів, позбавивши таким чином українську еліту впливу на них. Внаслідок цих змін, імперія робила головну ставку на використання архаїчного козацького ополчення, котре не потребувало фінансування й відтак було вигідною безкоштовною воєнною силою. Натомість, гетьманське наймане військо, що стояло найближче до регулярних стандартів, із 1720-х років було практично знищене.

Втім, певні впливи практик регулярних армій таки відчувався в формі наочного прикладу та співдії: козаки спостерігали за навчаннями, організацією походу й влаштування квартир, тактичних шиківань і безпосередньо бойових дій російських регулярних частин, взорованих на західні стандарти. Поступово деякі елементи бойової практики почали запозичуватися й у гетьманському регіменті. Першу фіксацію цих прикладів подає в своєму Щоденнику Яків Маркович, що в складі козацького корпусу брав участь у російсько-перській війні 1722-1729 рр. Зокрема, мемуарист згадував, що в козацьких полках було перейнято практику виставлення бойової охорони з пароллями та лозунгами, запроваджену статутами регулярного війська. Під час походу марш і розташування табору організовувалися російськими офіцерами із дотриманням незаних доти козаками правил і процедур. «Полковникъ Еропкин, едучи верхом, зближился к нашому лагеру и казал нам и полкам нашим маршировать регулярно и, – писав Маркович – переехавши через річечку малую, прозиваемую Олшанка, отстоящую от Царицина в 7 верстах, пройшлисмо еще верст з 6, и близ полков слободских сталисмо обозом всі фігурою баталионъ декари четвероуголно, по сторонах трох полки наши» [4, с. 268].

Увагу козаків і старшин привертала не лише бойові приготування та дії регулярної армії, але й її повсякденний побут, розпорядок дня, несення караульної служби, паради й огляди тощо. Чимало з цих елементів «регулярства» теж запозичувалися. Наприклад, Маркович занотував як в травні

1725 р. у таборі поблизу Салтова, дорогою в Гилянський похід, «присмотрувались, як честь отдавал полк Черниговский бунчуковим» [4, с.239-240]. В грудні того ж року в околицях Царицина «муштровались полки великор[осийские] рекгулярные и стреляли, куда генерали смотрить и протчіи ходили на вал, где и я был» [4, с. 310-311]. Попри це, ми не маємо жодних свідчень про якісь впливи в сфері тактики та бойової підготовки, що може бути цілком зрозуміло через величезні відмінності в організації служби, забезпечення й озброєння регулярних військ і козацького ополчення.

Особливу роль західні новації відігравали в сфері оборонного будівництва. Наприкінці XVII – XVIII ст., коли українські терени стали ареною війн для великих польових армій Туреччини, Швеції та Росії, оснащених потужною артилерією, постала необхідність в переобладнанні та реконструкції застарілих дерев'яних фортець. Більшість з них доповнюється новими елементами західноєвропейської фортифікації — земляними бастіонами і рavelінами, – що збільшували вогневий потенціал фортеці й перешкождали наближенню до міста військ противника. Розробка проектів і керівництво роботами від початку Північної війни повністю перейшло до рук іноземних інженерів, які працювали в канонах славнозвісної вобанівської школи фортифікації [17, с. 89-113].

Ще одним феноменом імперського оборонного будівництва стало спорудження на кордонах Гетьманщини Української лінії — ланцюгу земляних укріплень, що мали захищати південні рубежі краю від нападів кримських татар і ногайців. За своїми масштабами й оборонною новизною лінія була безпрецедентним фортифікаційним проектом. Лінія укріплень загальною довжиною близько 300 км зводилася на широкому степовому просторі від Дніпра по річці Орелі її притоці Берестовій до річки Береки й злиття її з Дінцем. У будівельних роботах, що тривали з 1731 по 1764 рр. було задіяно понад 30 000 чоловік. В інженерному відношенні лінія складалась з 16 фортець і 49 редутів, з'єднаних між собою високим земляним валом і глибоким ровом [6; 13, с. 6-18]. Проект створення укріпленої лінії, було підготовано австрійським

офіцером на російській службі генералом Іоганном Бернгардом Вейсбахом. Очевидно, в основу задуму Вейсбаха було покладено австрійський аналог — Військовий кордон (нім. *Militärgrenze*) — смугу укріплень і систему військових поселень, котрі відділяли австрійську частину Балкан від османської [25, р. 83-92]. Лінія була втіленням нової філософії активної оборони, вже самим фактом системного планування й невинної розбудови, кардинальним чином відрізняючись від перевіреної віками, але досить архаїчної системи прикордонних замків. Замість аккордних розбудов і ремонту, проваджуваного коштом гетьманів і козацьких полковників, прийшла чітко спланована, інженерно продумана й до тонкощів уніфікована забудова. Топокарти, сучасні вимірювальні прилади, типові плани й нові будівельні технології назавжди витіснили зі степового прикордоння остроги й сигнальні вежі-маяки.

Трансфер військових технологій не обмежувався суто кадровими або технічними формами. Не менш важливу роль грало також поширення спеціальної літератури з широкого діапазону військових питань. Поява й розвиток численних субжанрів військової літератури стали однією з чільних ознак «мілітарної революції» в ранньомодерній Європі. Книжки та керівництва з фортифікації й артилерії, практичної муштри й виховання солдатів, воєнної медицини й картографії, історії війн і переклади трактатів античних авторів ясно вказували на ускладнення військових технологій та професіоналізацію воєнної справи, що стрімко перетворювалася зі станового привілею на фахову науку [26; 29]. Книжка вперше утвердилася в тій сфері, де ніколи раніше не мала не тільки жодного значення, але й взагалі була відсутня — на полях битв і у військових таборах [24, р. 440-461].

З певністю можна стверджувати, що за часів свого існування Гетьманат не спромігся на жоден оригінальний фаховий твір військової тематики. Ця ситуація не виглядає якимось кричущим ізоляціонізмом значною мірою через те, що східноєвропейський регіон в цілому був дещо дисцанційованим від європейських трендів військово-теоретичної й технічної думки, виступаючи лише їхнім реципієнтом. Більшість військових трактатів і прикладних праць,

що виходили друком або ж побутували в списках у Речі Посполитій та Росії являли собою переклади західних авторів або їхні компіляти, адаптовані до місцевих воєнних реалій.

Фактично єдиний приклад публікації військового трактату на теренах гетьманату являє собою вданий Лаврською друкарнею 1705 р. “Артикул краткій выбранный из древних християнских воинских прав”, компіляту, складеного на замовлення Петра I. Видрук цієї книжки в Києві може опосередковано вказувати й на її місцеве впорядкування. Судячи з назви, її зміст не належав до царини *ars militaris*, а, швидше за все, міг бути зведенням богословських трактувань справедливої та несправедливої війни, ролі доброго володаря тощо. Для впорядкування подібного компіляту цілком вистачало матеріалу в архієрейських бібліотеках та монастирських книгозбірнях Києва.

Певну дослідницьку загадку, котра опосередковано свідчить про циркулювання військових трактатів і ознайомленість із ними українського читача, становлять переклади й компіляти з військової справи, підготовані на рубежі XVII — XVIII ст. на замовлення московських можновладців. Деякі з цих рукописних творів, як-от «Вины благополучия на браны» та «О предуготовленыи вещей к войне надобных» мають велику кількість вкраплень книжної української мови й полонізмів, що може вказувати на їх підготовку в Україні або принаймні українськими перекладачами, яким були відомі відповідні оригінали [15, с. 107-108].

Натомість з певністю можна твердити про поступове поширення прикладної літератури воєнного фаху – статутів і муштрових порадників, настанов для артилеристів та інженерів. Прямі й опосередковані відомості, віднайдені на сьогодні, вказують на те, що головним шляхом проникнення цієї літератури в Гетьманщину могли бути офіцери та інженери московських залог. Окремо слід згадати також книгозбірню князя Дмитра Голіцина, котрий у 1708-1721 рр. був київським губернатором, маючи тісні контакти з українською освіченою знаттю. Військова справа не належала до пріоритетних інтересів князя, однак в його зібранні були книги з військового мистецтва, фотрифікації

та артилерії [9, с. 219, 221]. Очевидно, інтенсивна реконструкція українських фортець на початку Північної війни, що провадилася за участі російських та іноземних фахівців, потребувала концентрації не лише матеріальних і людських ресурсів, але й інтелектуальних. Так, під листопадом 1707 р. в матеріалах діловодства Малоросійського приказу знаходимо згадку про переписування книг з фортифікації, котрі, імовірно, готувалися до пересилки в Україну [14, л. 132].

Із розгортанням військових реформ у Росії на початку XVIII ст. і поступовою інтеграцією гетьманського війська до реалій модерної військової справи, прикладна військова література затребується вже безпосередньо козацькими воєначальниками. В жовтні 1715 р. згідно царського розпорядження гетьману Скоропадському було надіслано «цесарский устав», за приписами якого було велено утримувати розташовані в Україні драгунські полки [12, арк. 6]. Втім, подібні тексти були поширені не лише у вищому владному світі, й до того ж, могли циркулювати й в зворотному напрямку: напередодні виступу в 1-й польський похід в жовтні 1733 р. Микола Ханенко позичив стародубському полковнику Олександрю Дурову «Военный Уставъ» (найімовірніше, «Устав воинский сухопутный» 1716 р.) [5, с.127]. Десятьма роками пізніше, в грудні 1742 р., він же позичав полтавському полковнику Василю Кочубею «книги Уложение Воинскихъ Уставовъ и книга печатныхъ указовъ» [5, с. 186].

Свого часу, при дослідженні муштрових інструкцій козацького війська з 1756 р., нами було встановлено, що їхнім укладачам були добре відомі друковані російські статuti, зокрема «Экзерциции и учреждения строев и всяких церимониалов регулярной кавалерии» (1755) та «Экзерциции, приготовления к маршу, звания и должности полковых чинов» (1756) з якими відчутні тісні текстові й сутнісні паралелі й запозичення. Цілком можливо, що в розпорядженні козацьких старшин перебували й інші російські та зарубіжні статuti у вигляді рукописних списків [18, с. 67-81].

Літератури відповідного технічного спрямування потребувало й артилерійське відомство Гетьманщини. Прогрес артилерійської техніки вимагав

спеціальної підготовки артилерійської прислуги зокрема, з наведення, прицілювання та пристрілки гармат, виготовлення боєприпасів тощо. Інструкція, видана префекту Генеральної артилерії у 1729 р. вимагала навчати пушкарів «як с пушек стрелять до належитих целей и штурмовать и шире показивать пропорцію, за сколько сажень может куля досягнути и яким образом каждому з них пушку свою исправлять, чистить, выгашувать и протчая, такоже и картечи ділать». Під час воєнних дій префект мав контролювати начинення гранат і бомб, приправлення до них гнотів, «скільки на кожній фунт заліза пороху надлежатимет положить и по квадранту и транспартиру належит бомбардировать». Виконання всіх цих операцій у XVIII ст. вже було немислимим без найелементарніших посібників і настанов, котрі поширювалися в друкованих і рукописних версіях у величезній кількості. На жаль, прямих вказівок джерел на асортимент технічних бібліотек артилерійського відомства ми наразі не маємо [20, арк. 35].

Епоха Просвітництва, котра утвердила книжку практично в усіх галузях людської життєдіяльності, мало позначилася на розвиткові та затребуваності літератури *ars militaris* в Козацькій Україні. На те були свої причини, котрі крилися в кількох площинах. Слабке проникнення прикладної фахової літератури пояснювалося поступовою девальвацією воєнних якостей козацтва і консервуванням старих станових засад організації гетьманської армії. Козацьке ополчення довгий час не потребувало спеціального вишколу й муштри, і у XVIII ст. виконувало лише допоміжну роль при регулярних арміях, тож муштрові порадики й регуляміни тут знадобилися доволі пізно й використовувалися дозовано, «дабы не вводитъ оноє войско в излишнюю экзерцицию». В той самий час, технічна оснащеність гетьманської армії перебувала в стагнації, що виключало запозичення й використання новішої літератури з артилерійсько-інженерного профілю. Що ж до літератури з військового мистецтва й права, то вона, безсумнівно будучи знайомою світській еліті гетьманату, не становила для неї першорядного інтересу. Взірці вояцької доблесті й напучування для справного оволодіння рицарським ремеслом,

козацька аристократія традиційно черпала в історичних хроніках і багатій проповідницькій літературі.

Цілком очевидно, що жанри теоретичного характеру в країні, де не існувало новочасних військових академій і навіть традиційних «рицарських шкіл», не мали свого читацького середовища (принагідно відзначимо, що вони дуже слабо циркулювали і в сусідній Речі Посполитій, де подібні заклади потроху з'являлися). Закордонні освітні подорожі дітей козацької еліти, як і в минулому столітті, вперто оминали військові заклади, віддаючи перевагу мовам, праву, філософії та історії. Програма чотирирічного Grand Tour майбутнього гетьмана Кирила Розумовського не містила жодних військових дисциплін, натомість в ній були присутні предмети, необхідні для огранки молодого аристократа – мови, історія, право, географія, верхова їзда, танці й фехтування. Парадоксально, але одним із трансляторів знань з поля західних європейських технологій для малоросійської старшини все ж таки стає імперський військовий заклад – Сухопутний шляхетський корпус, заснований у 1732 р. Чимало викладачів у ньому були німцями, себто безпосередніми носіями західних мілітарних знань і практик. Однак, популярність закладу слід пояснити не стільки його воєнним спрямуванням, скільки досить високому рівню викладання тих наук, котрі відкривали широкі кар'єрні можливості для цивільної служби [11, с. 79-82]. Окрім того, свою роль грала також престижність цього закритого закладу, можливість потрапити до нього завдяки протекції гетьманської родини, а також столичний статус (нагадаємо, що Петербурзька академічна гімназія була на той час в рудиментарному стані, а Московський університет ще не був заснований).

Натомість більш поширеною формою практичного знайомства із європейським «регулярством» стає служба в російській армії, а надто – в гвардії. 1730 р. за указом Анни Іоаннівни було сформовано Лейб-гвардії Ізмайловський полк, котрий мав стати своєрідною протиположністю «старій» імператорській гвардії, котра вирізнялася недоброчинним ставленням до імператриці та її клеветів. Від початку свого існування полк мав у своїх

шерегах значну кількість «малоросов» та «українцов» – однодвірців та солдатів з Київської губернії, полків Української ландміліції й мешканців Гетьманщини [3, с. 2-5; 7, с. 5-6]. Приплив останніх до гвардії пришвидшився за правління Єлизавети Петрівни, коли контроль над одразу двома частинами імператорської гвардії – Лейб-гвардії Ізмайловським та Лейб-гвардії Кінним – було передано братам Розумовським. Це відкрило ще один трансферний канал потрапляння в Гетьманщину західноєвропейських регулярних практик. На середину XVIII ст. через службу в них пройшло чимало нащадків великих старшинських родів, значана частина яких повернулася в Україну, посівши полковницькі та сотницькі посади. Деякі з них, як-от ніжинський полковник Василь Розумовський, чернігівський Петро Милорадович стали ініціаторами реформ козацького війська в 60-х рр. XVIII ст.

На середину XVIII ст. російське посередництво виявилось настільки насиченим і динамічним, що можна констатувати назагал непогану ознайомленість козацької старшини із різнорідними західними новаціями, які сукупно сприймалися як «регулярство». Щоправда, ступінь їх апробації в гетьманській армії залишався доволі обмеженим для чого були свої причини. Очевидно, що і російській владі й старшині йшлося про елементарне підтримання бодай якоїсь боєздатності козацького війська, чого було цілком достатньо для допоміжної служби при регулярній армії. Ці ж самі міркування стосувалися й артилерії, яку намагалися підтримувати в боєздатному стані, але не оснащуючи новими зразками й не модернізуючи її організацію та фінансування. Тому зауваження зарубіжних істориків відносно того, що європейська «мілітарна революція» на східноєвропейських просторах швидше зустрічала опір, аніж йшла вперед, вірне лише тією мірою, коли братимемо до уваги, що принаймні у XVIII ст. європейські новації поширювалися тут не напряму, а за посередництвом імперій, що виходили зі своїх геополітичних інтересів і поглядів.

З іншого боку, не слід забувати, що причини факультативного засвоєння західних військових новацій корінилися також в культурній свідомості владної

еліти Гетьмашини. Ще в попередньому столітті іноземні запозичення, а разом із ними й їхні носії-чужинці, сприймалися суспільною свідомістю із певним острахом і упередженістю, в чому можна вбачати вплив аналогічних традицій Речі Посполитої. У XVIII ст., коли культурний та інтелектуальний побут України ще більшою мірою стали відкритими, а процеси вестернізації в Російській імперії стали об'єктом наслідування новою «малоросійською шляхтою», код сприйняття іноземних новацій дещо змінився. Впровадження регулярства західного зразка не сприймалося як необхідна умова справної служби Війська Запорозького монаршому престолу. В її основі, на думку української еліти, були не європейській вишкіл, а благородні лицарські чесноти, вірність та відвага. За образним висловом анонімного автора «Разговора Великороссии с Малороссиєю» (1763 р.),

«Бросили казаков учить регулы с пор тех,
Рассуждая, что природна храбрость у них всех».

Список джерел та літератури:

1. Баран О. Валенштайн і козаки / О.Баран // Український історик. – 1978. – №1-3. – С. 40-51.
2. Баран О. Козаки на імперській службі в роках 1635-1636 / О.Баран //Український історик. – 1974. – № 1-3. – С. 5-22.
3. Висковатов А. В. Историческое обозрение лейб-гвардии Измайловского полка. 1730—1850 / А.Висковатов. – СПб.,1851. – 427 с.
4. Дневник генерального подскарбия подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.). – Киев, 1893. – Т.1 – 329 с.
5. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727 – 1753 гг. – К., 1884. – 524 с.
6. Заїка Г. Українська лінія / Заїка Г. – Київ-Полтава, 2001. – 86 с.
7. Зноско-Боровский Н. А. История лейб-гвардии Измайловского полка: 1730–1880 / Н. Зноско-Боровский. – СПб., 1882. – 346 с.

8. Игнатьева А. В. Неизвестные фортификаторы XVII века (утраченные имена). Военные инженеры крепостей Казикермен и Тавань / А. Игнатьева // Замки, дворцы и усадьбы в контексте европейской культуры: Материалы Международной научно-практической конференции. – Минск, 2013. – С. 44-52.
9. Луппов С. Книга в России в первой четверти XVIII века / С. Луппов. – Л., 1973. – 374 с.
10. Мальченко О. Київський артилерійський арсенал у другій половині XVII ст. / О.Мальченко – К., 2017. – 528 с.
11. Маслійчук В. Здобутки та ілюзії. Освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII – початку XIX ст. / В. Маслійчук – Харків, 2018. – 540 с.
12. Національна бібліотека України. Інститут рукопису (НБУВ.ІР), ф. VIII, спр. 232.
13. Пірко В. Українська лінія / В.Пірко // Донецький вісник Наукового товариства ім.Т. Шевченка. – Донецьк, 2007. – Т.18. – С. 6-18.
14. Российский государственный архив древних актов, Москва, РФ (РГАДА), Ф. 229, оп. 2, кн. 102.
15. Соболевский А. Переводная литература Московской Руси 14-17 веков. Библиографические материалы / А.Соболевский. – СПб., 1903. – 944 с.
16. Сокирко О. Гетьманські “німці”: війська іноземного автораменту другої половини XVII – початку XVIII ст. / О. Сокирко // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2011. – Вип.11. – С. 246-265
17. Сокирко О. Міста, фортеці, гарнізони. Фортифікаційно-оборонні стратегії в Козацькому Гетьманаті доби "мілітарної революції" / О.Сокирко // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. – 2017. – № 4. – С. 89-113.
18. Сокирко О. Муштрові статuti гетьманського війська 1756 року / О.Сокирко // Київська старовина. – 2005. – № 5. – С. 67-81
19. Сокирко О. Річ Посполита Шляхетська і Річ Посполита Козацька: військово-політичні паралелі середини XVII – XVIII ст. / О.

Сокирко//Польсько-українська військова співпраця протягом історії. – К., 2018. – С. 94-123

20. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України в м.Києві), ф. 269, оп. 1, спр. 3534.

21. Baran O., Gajecy G. The Cossacks in the Thirty Years War. – Rome, 1969. – Vol. 1 (1619–1624). – 140 p.

22. Baran O., Gajecy G. The Cossacks in the Thirty Years War. – Rome, 1983. – Vol.2 (1625–1648). – 140 p.

23. Frost R. W sprawie zachodniej techniki wojskowej w okresie Wojen Północnych 1558–1721 // “Między Zachodem a Wschodem”. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej” Red. J. Staszewskiego, K. Mikulskiego, J. Dumanowskiego. – Toruń, 2002. – S. 293-300

24. Hale J. R. The Military Education of the Officer Class in Early Modern Europe // Cultural Aspects of the Italian Renaissance: Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller. Ed.C.H.Clough. – Manchester, 1976. – P. 440-461.

25. Hochedlinger M. Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683-1797. – Pearson Education Ltd, 2003. – 488 p.

26. Lawrence David R. The Complete Soldier: Military Books and Military Culture in Early Stuart England, 1603-1645. - BRILL, 2009. – 439 p.

27. Parker G. The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800. – New York: Cambridge University Press. 1995. – 234 p.

28. Roberts M. The military revolution, 1560–1660 / In: Essays in Swedish History /Ed. by Roberts M. – London: Weidenfeld and Nicholson, 1967. – P. 195-225.

29. Webb H. J. Elizabethan Military Science: The Books and Practice. – Madison WI: University of Wisconsin Press, 1965. – 240 p.

References:

1. Baran, O. (1978). Valenshtajn i kozaky *Ukrayins"kyj istoryk*, 1-3, pp. 40-51.

2. Baran, O. (1974). Kozaky na impers"nij sluzhbi v rokax 1635-1636 *Ukrayins"kyj istoryk*, pp. 1-3, pp. 5-22.
3. Vyskovatov, A.V. (1851). *Ystorycheskoe obozrenye lejv-hvardyy Yzmajlovskoho polka. 1730–1850*. Sankt-Peterburg.
4. Markovych, Y. (1893). *Dnevnyk heneral"noho podskarbyya Yakova Markovycha (1717-1767 hh.)*. Kiev, t.1
5. Hanenko, N. (1884). *Dnevnyk heneral"noho xorunzheho Nykolaya Hanenko 1727 - 1753 hh*. Kiev.
6. Zayika, H. (2001). *Ukrayins"ka liniya /Zayika H*. Kyiv-Poltava.
7. Znosko-Borovskiy, N. A. (1882) *Istoriya lejv-hvardyy Yzmajlovskoho polka: 1730—1880*. Sankt-Peterburg.
8. Yhnat'eva, A.V. (2013). Neyzvestnye fortyfykatory XVII veka (utrachennye imena). Voennye inzhenery krepostej Kazykermen i Tavan" *Zamky, dvorcy i usad"by v kontekste evropejskoj kul"tury. Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-praktycheskoj konferencyi*. Minsk, pp. 44-52.
9. Luppov, S. (1973). *Knyha v Rossyy v pervoj chetverty XVIII veka*. Leningrad.
10. Mal'chenko, O. (2017). *Kyyivs"kyj artylerijs"kyj arsenal u druhij polovyni XVII st*. Kyiv.
11. Maslijchuk, V. (2018). *Zdobutky ta ilyuziyi. Osvitni iniciatyvy na Livoberezhnij ta Slobids"kyj Ukrayini druhoyi polovyny XVIII – pochatku XIX st*. Kharkiv.
12. Nacional"na biblioteka Ukrayiny. Instytut rukopysu (NBUV.IR), f. VIII, spr. 232.
13. Pirko, V. (2007). *Ukrayins"ka liniya Donec"kyj visnyk Naukovoho tovarystva im.T.Shevchenka*. Donec"k, t. 18, pp. 6-18.
14. Rossyjskyj gosudarstvennyi arkhiv drevnih aktov, Moskva, Rossijskaja Federacija (RHADA), F.229, op. 2, kn.102.
15. Sobolevskiy, A. (1903). *Perevodnaya lyteratura Moskovskoj Rusy 14-17 vekov. Byblyohrafycheskye materyalyj*. Sankt-Peterburg.

16. Sokyrko, O. (2011). Het"mans"ki "nimci": vijs"ka inozemnoho avtoramentu druhoyi polovyny XVII – pochatku XVIII st. *Ukrayina v Central"no-Shidnij Yevropi*, 11, pp. 246-265.

17. Sokyrko, O. (2017). Mista, forteci, harnizony. Fortyfikacijno-oboronni stratehiyi v Kozac"komu Het"manati doby "militarnoyi revolyuciyi" *Misto: istoriya, kul"tura, suspil"stvo. E-zhurnal urbanistychnyh studij*, 4, pp. 89-113.

18. Sokyrko, O. (2005). Mushtrovi statuty het"mans"koho vijs"ka 1756 roku *Kyyivs"ka starovyna*, 5, pp. 67-81.

19. Sokyrko, O. (2018). Rich Pospolyta Shlyahets"ka i Rich Pospolyta Kozac"ka: vijs"kovo-politychni paraleli seredyiny XVII – XVIII st. *Pol"s"ko-ukrayins"ka vijs"kova spivpraciya protyahom istoriyi*. Kyiv, 94-123

20. Tsentral"nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrayiny v m.Kyevi (TSDIAK Ukrayiny v m.Kyevi), f. 269, op. 1, spr. 3534.

21. Baran, O., Gajecky, G. (1969). *The Cossacks in the Thirty Years War*. Rome, Vol. 1 (1619–1624).

22. Baran, O., Gajecky, G. (1983). *The Cossacks in the Thirty Years War*. Rome, Vol.2 (1625–1648).

23. Frost, R. (2002). W sprawie zachodniej techniki wojskowej w okresie Wojen Północnych 1558–1721 "Między Zachodem a Wschodem". *Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej* Red. J. Staszewskiego, K. Mikulskiego, J. Dumanowskiego. Toruń, pp. 293-300.

24. Hale, J.R. (1976). The Military Education of the Officer Class in Early Modern Europe *Cultural Aspects of the Italian Renaissance: Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller*. Ed.C.H.Clough. Manchester, pp. 440-461.

25. Hochedlinder, M. (2003). *Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683-1797*. Pearson Education Ltd.

26. Lawrence, D.R. (2009). *The Complete Soldier: Military Books and Military Culture in Early Stuart England, 1603-1645*. BRILL.

27. Parker, G. (1995). *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. New York: Cambridge University Press.

28. Roberts, M. (1967). *The military revolution, 1560–1660 Essays in Swedish History* Ed. by Roberts M. London: Weidenfeld and Nicholson, pp. 195-225.

29. Webb, H.J. (1965). *Elizabethan Military Science: The Books and Practice*. Madison WI: University of Wisconsin Press.

Oleksii Sokyрко

Ph.D., Associate Professor,

Faculty of History,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

WESTERN EUROPEAN MILITARY PRACTICES AND TECHNOLOGIES IN UKRAINE IN XVIII CENTURY

The "Military Revolution", which became a concentrated manifestation of Europe's political leadership during the XVIIth – XVIIIth centuries, produced new realities in the military sphere: regular armies, subordinated and held by centralized states, unified arms and clothing, division into types of military forces, special drill and education for soldiers and officers. Leadership in military technology consisted of fortifications and artillery that developed in the direction of increasing technical capacity, unification and standardization of new weapons. New approaches to the organization of the armed forces changed the character of wars.

If in the XVIIth century East and West of Europe had a kind of parity in their military achievements and technologies, then in the XVIIIth century it finally moved to the West. In this context, an important issue is how Western European achievements were spread in Ukraine, in particular the Cossack Hetmanate, whose military-political model was clearly structured for military purposes. The analysis of these influences and borrowings shows that they were heterogeneous in nature. In the Cossack army, elements of the regular troop duty and sentry service and even drill instructions were gradually being appeared. The Cossack starshyna (officials) faced with the practice of the regular army during the Russian imperial wars. However, all

these influences were episodic and spontaneous, without changing the essence of the military institutions of the Hetmanate. In artillery, technical innovations were implemented more actively, but were hampered by lack of funding. In the fortification area, the control of which was completely transferred to imperial power, Western technologies and specialists, were used by metropolitan power in their own defensive projects. It is significant that the acquaintance and borrowing of any military innovations in the XVIIIth century occurred almost exclusively through Russian mediation. This tendency was fully in line with the gradual loss of the Hetmanate's sovereignty, the destruction of its army.

Key words: *Cossack Hetmanate, Cossack troops, starshyna (cossack officials) "military revolution", Russian Empire, regular army, warfare.*

Надійшла до редколегії 10.05.2019.